



A. Opolška foto, 2020

Ilmārs Dirveiks

TELPU APKURES VEIDI CĒSU VIDUSLAIKU PILĪ

Viens no būtiskiem aspektiem Latvijas viduslaiku pīļu vēstures izziņas procesā ir sadzīves apstākļu un mājokļa iekārtojuma izpēte. Baltijas jūras reģiona klimatiskajos apstākļos nozīmīga ikdienas dzīves daļa bija un joprojām ir rūpes par siltumu. Populārs ir uzskats, ka viduslaiku cilvēks bija pieradis dzīvot skarbākos apstākļos, par ko liecina rakstītie avoti un artefakti. Mūsdienu cilvēka prasības pēc komforta būtiski atšķiras no priekšteču vēlmēm, atšķirīgas ir arī iespējas, taču cilvēka aktīvai darbībai nepieciešamais siltuma minimums ir meklēts vienmēr.

Vēsturiskajās ēkās, tajā skaitā pilīs, viss, kas saistīts ar siltuma apgādi, prasīja īpašas konstrukcijas un individuālu pieeju. Siltumu ieguva gan no kamīniem un krāsnīm, gan īpaši izveidotām siltā gaisa apkures ierīcēm. Arī atklāts virtuves un alus darītavas pavards, kā arī maizes krāsns deva zināmu siltumu vismaz tam tiešā tuvumā esošās telpās. Šis uguns vietas tika īpaši izbūvētas, un ar tām saistītas konstrukcijas ietekmēja iekštelpu izskatu un pils plānojumu līdz pat jumta korei.

Viduslaikos pils sākotnēji apkurināja ar kamīniem, siltgaisa krāsnīm (t. s. hipo-kaustiem), vēlāk to darīja pārsvarā ar keramikas podiņu un čuguna krāsnīm. Siltgaisa apkures krāsnis viduslaiku pils tiek atrastas tikai arheoloģisko izrakumu laikā. Šo krāšņu konstruktīvais princips kopumā ir vienāds visos gadījumos. Citādi ir ar podiņu krāsnīm – to tipoloģija, konstruktīvā uzbūve un arhitektūra laika gaitā ir ievērojami mainījusies. Tādēļ pētniecībai šeit ir plašāks areāls. Latvijā liecības par viduslaiku krāsnīm parasti atrodamas neskaitāmu podiņu (t. s. krāsns keramikas) lausku un atsegto krāšņu pamatņu veidā. Virszemes konstrukcijās zudušu sildierīču un pavardu vietas tiek meklētas pie dūmkanāliem.

Šī raksta uzdevums ir sniegt pārskatu par Cēsu pils apkures ierīcēm, to izvietojumu, konstrukciju un situāciju mūsdienās, atturoties no krāšņu kādreizējā izskata teorētiskas rekonstrukcijas mēģinājumiem.

LĪDZŠINĒJIE PĒTĪJUMI PAR CĒSU PILS APKURI

Latvijas viduslaiku piļu arheoloģiskajos un arhitektoniskajos pētījumos ir iegūts ievērojams informatīvs materiāls par sildierīcēm, to izvietojumu un konstrukcijām. Cēsu pili apkures ierīču vietas konstatējamas virszemes konstrukcijās, kā arī atrastas arheoloģiskajos pētījumos. Piemēram, par rietumu korpusa siltgaisa krāšņu skaitu un izvietojumu varēja uzzināt tikai pēc pagraba konstrukciju atsegšanas. Kāda “saimnieciskas nozīmes krāsns” bijusi blakus dienvidu tornim (Apala 1984). Savukārt galvenās pils dienvidu pusē kādas krāsns atliekas atrastas grāvja rietumu gala atrakšanas laikā (Apala 1986).

Senākajos Cēsu ordeņpils zīmējumos attēloti tikai tās ārskati. 19. gadsimta nogalē tapis pirmais interjera zīmējums. 1896. gadā rietumu torņa Mestra istabas attēlu publicēja arhitekts Reinholds Guleke (Guleke 1896, Taf. VIII, b). Zīmējumā nav fiksēta reālā situācija, bet gan piedāvāta interjera teorētiska rekonstrukcija. Galvenā uzmanība veltīta velvei un tās detaļām. Atbilstoši tā laika romantizētajiem priekšstatiem par viduslaiku interjeru kamīns attēlots īpaši grezns un tāds, kas vairāk atgādina neogotikas prototipus.

20. gadsimta 70. gados, kad aktivizējās Cēsu pils izpētes un saglabāšanas darbi, nozīmīgu ieguldījumu pils arhitektūras un vēstures apzināšanā deva vēsturnieks Roberts Malvess (1905–1982). Viņš izveidoja teorētisko pamatojumu Cēsu pils būvniecības periodizācijai, kura kopumā tiek akceptēta arī mūsdienās. Apcerējumos par pili Roberts Malvess aplūkoja gan vispārējus, gan konkrētus jautājumus, piemēram, korpusu un telpu funkciju. Izcilais vēsturnieks pārtrauca aktīvās darba gaitas, līdz konkrētai būvdetaļu analīzei nenonākot. Apkures ierīces pētnieks minējis, citējot 1590. un 1688. gada tekstus. Pie remtera dienvidu sienas Roberts Malvess atzīmējis tikai “glītu konsoli” virs kamīna bez apkures ierīces detalizētāka raksturojuma (Malvess 2005, 189).

Pēdējās desmitgadēs veikti padziļināti pētījumi un sarakstītas publikācijas par Turaidas un Bauskas piļu krāsnīm (Ose 2013; Līne 2015; Ose 2015), kas līdzās specifiskai detalizētai informācijai sniedz arī vispārēju priekšstatu par Livonijas piļu apkures ierīču evolūciju.

Plašāko pētījumu un vērtējumu par Cēsu pils podiņu krāsnīm veikusi mākslas vēsturniece Ieva Ose (Ose 2018). Cēsis atrasta Latvijā skaitliski lielākā krāsns keramikas kolekcija – vairāk nekā 24 tūkstoši fragmentu, kas vairāk nekā divas reizes pārsniedz trīs citu ievērojamāko kolekciju – Rīgas pilsētas, Bauskas pils un Turaidas pils atradumu – apjomu. Stilistikajā aspektā Cēsu pils krāšņu keramika pārstāv laika periodu no vēlās gotikas (15. gadsimta beigas) līdz agrajam barokam (17. gadsimta nogale un 18. gadsimta sākums). Cēsu pils ir viena no retajām pilīm, kur atrastas liecības par senākajām podiņu krāsnīm Latvijā. Balstoties uz arheoloģisko materiālu, secināts, ka Cēsis, līdzīgi kā citviet Latvijā, 16. gadsimta otrajā trešdaļā konstatējama strauja podiņu krāšņu izplatība. No motīvu ziņā plašā podiņu klāsta kā īpaši unikālus Ieva Ose vērtē podiņus ar reformācijai veltītu tematiku, kurus vairākām krāsnīm pasūtījis Vācu ordeņa Livonijas mestrs Hermanis fon Brigenejs (Ose 2018, 83). Taču bagātīgā un plašā krāšņu keramikas kolekcija nav pilnībā sistematizēta un izpētīta, kā tas jau ir paveikts Turaidā un Bauskā. Turaidas kolekcijas pētījums apkopots monogrāfiskā izdevumā (Ose 2013), savukārt Bauskas pils kolekcijas detalizēta apzināšana bijusi pamatā plašākam pētījumam par

podīņu krāsnīm Kurzemes un Zemgales pils un kalpojusi kā teorētisks pamatojums krāšņu rekonstrukcijai (Līne 2015).

Latvijā Cēsu pils ir vienīgais objekts, kurā atrasti viduslaiku čuguna krāšņu fragmenti. Tiesa, nav izslēdzams, ka apjomīgajā Latvijas viduslaiku arheoloģiskajā materiālā ir vēl citi, līdz šim neidentificēti čuguna krāšņu fragmentu atradumi. Cēsu pili atrastos čuguna krāšņu fragmentus atsevišķā publikācijā raksturojusi Laura Lēgere (Lēgere 2017) un šī raksta autors (Dirveiks 2017, 54).

RAKSTĪTO AVOTU ZIŅAS PAR CĒSU PILS APKURES IERĪCĒM

Senākais rakstītais avots, kurā minētas Cēsu pils apkures ierīces, ir pils 1590. gada revīzija (Revīzija 1590). Vairs nav iespējams pateikt, vai revīzijas protokola sastādītāji, aprakstot priekšpili, minējuši visas tur esošās apkures ierīces, taču attiecībā uz galveno pili tas noteikti tā nav. Šajā rakstā sīkāk pievērsīsimies galvenajai pilij, apkures ierīces citās pils daļās atstājot vispārēja uzskaitījuma līmeni.

Priekšpili blakus stallim bijusi “istaba ar melno krāsni”. Iespējams, ka tā bijusi neliela ēka ar vienkāršu akmens krāvuma krāsni telpā, kurai nav bijis dūmeņa. 1590. gada revīzijā kādā priekšpils ēkā atzīmēta balta, glazēta krāsns (Revīzija 1590, 437). Latvijas arheoloģiskajā materiālā liecības par pilnīgi baltām, glazētām 15.–16. gadsimta krāsnīm nav atrastas. Visticamāk, aprakstā minētajai krāsnij bijuši balti podiņi, kas rotāti ar zilu vai zaļu ornamentu. Vēl revīzijas tekstā atrodama gan “zaļi glazēta krāsns”, gan “vienkārša podiņu krāsns”, gan “vienkārša ķieģeļu krāsns”. Vairākās priekšpils ēku istabās vienīgā apkures ierīce bijusi kamīns. Tomēr no kopējā klāsta īpaši jāizceļ priekšpils vārtu ēkā (t. s. Jaunajā pili) kādā istabā esoša “dzelzs krāsns ar podiņiem un kamīns” (Revīzija 1590, 437). Uz to, ka tā varēja būt kombinēta čuguna krāsns ar keramiskiem podiņiem, savā rakstā par Cēsu pils čuguna krāsnīm jau norādījusi arī Laura Lēgere (Lēgere 2017, 185). Tas arī ir vienīgais Latvijā zināmais šāda tipa krāsns dokumentāri fiksētais gadījums. Cēsu pils priekšpils rietumu tornim blakus esošās ēkas 2. stāvā bijusi istaba ar “vienkāršu ķieģeļu krāsni” (Revīzija 1590, 440).

Visticamāk, līdz 16. gadsimta 80. gadu vidum Cēsu pils vēl nebija atjaunota pēc 1577. un 1578. gadā nodarītajiem postījumiem. Laikā, kad tika veikta 1590. gada revīzija, tikai vienā kastelas daļā bija veikti remontu. Pils dienvidu korpusu pielāgoja pārvaldes iestāžu vajadzībām, 2. stāva Svētku zāli sadalot vairākās telpās Cēsu prezidenta (vēlāk vojevodas) dzīvoklim un darba telpām, kā arī Cēsu prezidentūras landtāgiem (Dzenis 2014a). Revīzijā kādā no telpām minēta “glazētu podiņu krāsns” (Revīzija 1590, 443).

Kā secinājis vēsturnieks Agris Dzenis, par Cēsu pils uzturēšanu un remontiem pēc 1637. gada nav ziņu. Tomēr 17. gadsimta nogalē zīmētos plānos redzams un no 1688. gada inventarizācijas apraksta (Inventarizācija 1688, 225) secināms, ka izmantošanai pielāgotas austrumu korpusa kādreizējā remtera abas dienvidu travejas. Tās atdalītas ar starpsienu un aprakstā minētas kā atsevišķa telpa pa kreisi no priekšnama. 17. gadsimtā šajā abu traveju



1. att. Skats uz Cēsu pili no rietumiem (ap 1685. g.). Austrumu korpusam ir jumts ar dūmeni virs kores
Krigsarkivet i Stockholm, SE/KrA/0406/28/056/004

velvju vietā bija siju un dēļu konstrukcijas griesti. Kaut 17. gadsimta beigās Zviedrijas karaļa īpašumā esošā Cēsu pils galvenā ēka (kastela) vairs nebija derīga apdzīvošanai, Johana Palmstruka zīmējumā redzams, ka austrumu korpusam vēl bijis jumts ar dūmeni (1. att.). Ar vandalismu saistīti postījumi, kuru laikā cietušas apkures ierīces, notikuši ap 1680. gadu. Tādēļ 1682. gadā zviedru Vidzemes gubernatoram Magnusam Delagardijam ziņots, ka pēc gubernatora aizbraukšanas Cēsu un Valmieras pils tikušas izpostītas, t. sk. daļēji izjauktas krāsnis (Dzenis 2014a). Kopaina raksturota 1688. gada inventarizācijā: “Visas iepriekš aprakstītās telpas vēl pirms astoņiem gadiem bija labas un apdzīvojamas, arī krāsnis, kamīni un logi bija derīgi.” (Inventarizācija 1688, 226, 227)

1688. gada inventarizācijas laikā konstatēts, ka rietumu torņa kādreizējā t. s. Mestra istabā “krāsns un kamīns ir sasisti”. Te rakstiski fiksēta 16. un 17. gadsimtā ierasta kombinācija: līdzās atradās kamīns un krāsns. Senākām 16. gadsimta krāsnīm kamīns dažkārt kalpoja kā blakus esošās krāsns kurināšanas kamera. Vēlāk krāsni būvēja blakus kamīnam vai tā vietā, lai izmantotu jau esošo dūmkanālu. Domājams, ka revīzijas laikā vēl bija saglabāties 1590. gada aprakstā minētais 16. gadsimta kamīns.

1688. gada aprakstā detalizētāk raksturotas austrumu korpusa zemes stāva telpas, kurās bijušas vairākas uguns vietas. Revidents konstatējis, ka virtuvē “virs pavarda ir caurbūvēts dūmenis; pilāram, uz kura balstās virtuves velve, neliēšu rokas un zagļi ir nodauzījuši stūrus, lai vieglāk varētu nolauzt dzelzs riņķi ap pilāru” (Inventarizācija 1688, 224). Var izteikt hipotēzi, ka minētie “dzelzs riņķi” ir saistāmi ar pilāram pievienotu pagriežamu āķi katlu novietošanai uz pavarda.

Austrumu korpusa ziemeļu galā 1. stāvā bijusi alus darītava. Telpas centrā revidents ievērojis pamatni, uz kuras stāvējis brūvējamais katls, “skursteni” virs tā un masīvu pilāru, “kas izcirsts no apaļiem akmeņiem” (Inventarizācija 1688, 224). Mūsdienās šo pirmā stāva telpu sedz biezs būvgružu slānis. Iespējams, katla pavards atradies pie pagalma sienas, jo tajā ir dūmkanāli, kuriem bija pievienotas augstāvos esošās apkures ierīces.

17. gadsimta otrajā pusē dienvidu korpusa kādreizējā t. s. Svētku zāle jau bija sadalīta vairākās telpās. 1688. gadā pils revizors, no galerijas stūra ieejot korpusa telpās, savā aprakstā minējis “kamīnu stūrī”, kas “pa daļai sadauzīts”. Nākamajā istabā bijis “sadauzīts kamīns un krāsns, kas atrodas pie loga” (Inventarizācija 1688, 224, 225). Ar to jāsaprot novietojums pie korpusa pagalma sienas, kurā ir dūmkanāls.

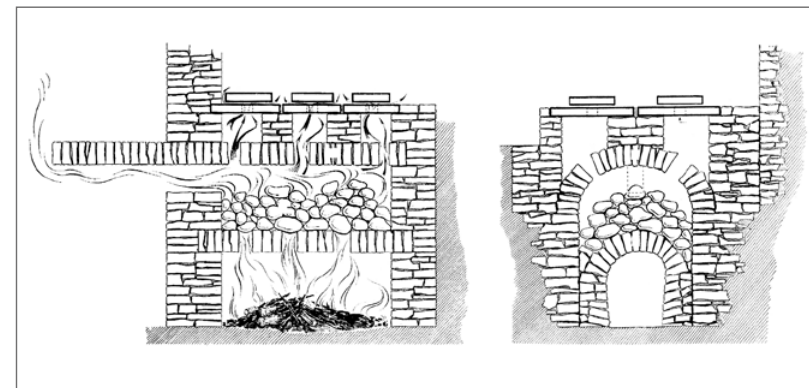
MŪSDIENU LIECĪBAS PAR APKURES IERĪCĒM CĒSU PILĪ

Cēsu pilsdrupās joprojām ir atrodamas vairākas kādreizējo apkures ierīču vietas. Neviena apkures ierīce līdz mūsdienām nav saglabājusies pilnībā. Austrumu korpusā ir vairākas uguns vietas ar īpašu nozīmi, tādēļ šai pils daļai ir vērts pievērsties detalizētāk. Austrumu korpusa 2. stāva telpām bija īpaša funkcija. Te atradās remteris (ēdamzāle) un četras dzīvojamās telpas, kas izkārtotas divos līmeņos. Korpusa 1. stāvā bija maizes ceptuve, virtuve un alus brūzis, katrā telpā atradās uguns vieta. Ar telpu apkuri tās saistītas tikai daļēji, kas viduslaiku pils kontekstā ir sava veida paradokss. Maizes ceptuvju un alus darītavu apjomīgās kurtuves tuvumā izplatīja siltumu, bet Cēsis to tiešā veidā neizmantoja reprezentācijas un dzīvojamo telpu apkurināšanai. Šim nolūkam kalpoja krāsnis un kamīni.

Pārskatāmā nākotnē plaši arheoloģiskie izrakumi korpusos nav plānoti. Tādēļ šodienas pētnieku pienākums ir apkopot zināmo un atstāt turpmākam darbam iestrādes, proti, maksimāli pamatotas hipotēzes. Arheoloģiskie izrakumi veikti tikai dažās austrumu korpusa pagalma puses ailās. Hipotēzes jābalsta uz loģiskiem spriedumiem un konstrukcijām, kas redzamas mazliet virs aizbēruma līmeņa. Apkopojot pilsdrupās līdz šim izpētīto, iespējams teorētiski modelēt korpusa izmantošanu, saglabājot cerību, ka vismaz daļa hipotēžu eventuālu arheoloģisko izrakumu laikā apstiprināsies nākotnē.

SILTGAISA KRĀSNIS

Viduslaikos pils un dzīvojamajās mājās apkurināšanai lietoja gan siltgausa krāsnis (hipokaustus), gan kamīnus. Tikai 15. gadsimta otrajā pusē un 16. gadsimtā par dominējošo apkures ierīci kļuva krāsns (Ose 2015, 56). Siltgausa krāsns ir masīva konstrukcija vairākos līmeņos. Lielākajās viduslaiku pils parastī siltgausa apkuri ierīkoja nozīmīgākajās telpās – remterī, kapitula zālē. Šīs telpas atradās 2. stāva līmenī. Ja ēkai bija pagrabs, tajā būvēja masīvu krāsns pamatni. Tāda, piemēram, saglabājusies Ventspils pils ziemeļu korpusā. 1. stāva līmenī atradās krāsns kurtuve, kurai parasti piekļuva no nelielas, īpašas

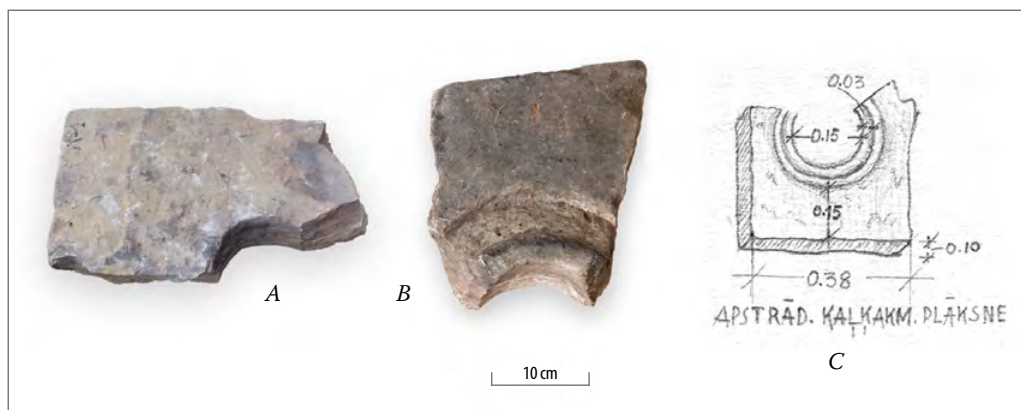


2. att. Siltgausa krāsns uzbūve
(Graudonis 1983, 55)

priekštelpas, virs kuras bija dūmkanāls. Kurināšanas kamera (kurtuve) bija pārsegta ar vairākām atsevišķām arkām, virs kurām sakrāva akmeņus (cerus). Dūmi caur spelti nonāca atpakaļ priekštelpā un tālāk augšup dūmenī. Siltgaisa apkures ierīces augšējais elements bija apkurināmās telpas grīdā iebūvētas akmens vai māla flīzes. Flīzes mēdz būt kvadrātiskas vai iegarenas ar tajās izveidotām apaļām atverēm. Atveres nosedza ar īpašiem aizbāžņiem jeb vākiem. Kad virs kurtuves sakrautie akmeņi bija pietiekami sakarsuši, aizbāžņus izņēma, ļaujot siltajam gaisam ieplūst telpā.

No mūsdienu viedokļa raugoties, šāds apkures princips nav īpaši ekonomisks, jo siltais gaiss telpās, kurās nebija īpašas siltuma izolācijas, ātri atdzisa. Tomēr eksperimentālos pētījumos apstiprinājies, ka siltā gaisa apkures ierīces arī lielās telpās vismaz kādu laiku spēj labi saglabāt siltumu. Te jāatzīmē, domājams, vēsturē pirmais šāds eksperiments, kas tika veikts Malborkas pils remterī 1822. gada aprīlī ar tolaik vēl saglabājušos oriģinālo viduslaiku siltgaisa krāsnī. Izlietojot 0,7 m³ egles malkas, krāsnī kurināja 3,5 stundas. Pēc tam 200 °C karsta gaisa plūsma 20 minūtēs sasildīja 850 m³ plašo telpu no +10 līdz +22 °C. Periodiski atverot grīdā ierīkotās siltā gaisa atveres, vēl pēc divām dienām bija iespējams remterī sasildīt līdz +16 °C (Tvauri 2009, 22, 23). Protams, siltuma atdeve un temperatūras uzturēšana telpā ir atkarīga no krāsns lieluma, logu skaita un ailu izmēriem, kā arī daudziem citiem parametriem.

Latvijas piļu izpētes vēsturē hipokausta apkures sistēmas detalizētas zinātniskas apzināšanas pirmsākumi meklējami 20. gadsimta 60. gados saistībā ar izrakumiem Altenes pilī, kas atradās vēlāk applūdinātajā Pļaviņu HES ūdenskrātuves zonā. 1963. gada izrakumos Altenes pilī pirmo reizi Latvijā tika konstatētas hipokausta krāsnis (Jansons 2003, 286). Tolaik izgatavotie siltgaisa krāsns konstrukcijas zīmējumi, kuru autors ir mākslinieks Alfejs Bromults, joprojām tiek izmantoti vietējās un ārvalstu publikācijās (2. att.). Igaunijā pētījumos dokumentētas aptuveni 100 siltgaisa krāsnis (Tvauri 2009, 29). Latvijā šādas uzskaites nav. Arheoloģiskajos izrakumos varētu būt fiksētas ap 20 siltgaisa krāšņu, bet arhitektoniskajos pētījumos nav uzskaites par šāda veida krāsnīm.



3. att. Cēsu pilī atrastās siltgaisa apkures sildvirsmas akmens flīzes
A, B – flīžu fragmenti (CVMM, bez inv. numura); C – rietumu korpusa 2. telpā atrastas akmens flīzes
1927. gadā veikts uzmērījums (NKMPA, 1399-78-KM, 31)

Cēsu pilī saglabājušās trīs siltgaisa apkures krāšņu (hipokaustu) vietas. Divas krāsnis bijušas rietumu korpusā, kur pagraba stāvā saglabājušās to pamatnes. Hipokaustu masīvās mūra pamatnes iebūvētas korpusa 2. un 3. pagraba telpā pēc pagraba ārsienu izbūves. Krāsnis kurināja no pagalma, un tās apsildīja rietumu korpusa 2. stāva telpas. Pagalmā pie korpusa sienas bija nelielas kurināšanai paredzētas priekštelpas (Dirveiks 2017, 53). Rietumu korpusa lielākās telpas pagraba aizgruvumā tika atrastas četras hipokausta māla flīzes ar atvērumiem (4. att.). Visas flīzes ir salūzušas. Viena no tām atrodas muzeja ekspozīcijā. Kvadrātiskā māla flīze ar malas garumu 25 cm ir 3 cm bieza. Tās centrā ir caurums 9 cm diametrā siltā gaisa plūsmas izvadīšanai. 1927. gadā, atsedzot kāpnes uz rietumu korpusa otro pagrabtelpu, atrasts no dolomīta izgatavots flīzes fragments ar vidusdaļā izveidotu apaļu atveri. Saglabājies plāksnes uzmērījums (3. att.: C). Akmens flīzes vienas malas garums ir 38 cm. Uzmērījumā atzīmēts, ka plāksne ir tikai 1 cm bieza. Tā šķiet kļūda, jo tik plāna grīdas plāksne būtu pakļauta salūšanas riskam. Plāksnes vidū ir caurums 15 cm diametrā siltā gaisa plūsmai. Rieva ap caurumu paredzēta aizbāžņa vāciņa labākai saķerei. Vēl divu dolomīta plāksņu fragmenti atrodami Cēsu pilī uzieto akmens būvdetaļu kolekcijā (3. att.: A, B), taču pagaidām nav izdevies noskaidrot to atrašanās vietu, laiku un apstākļus.

Iepriekš minētie atradumi liecina, ka Cēsu pilī ar siltgaisa krāsnīm apkurināmo telpu grīdām tikušas lietotas gan māla, gan dolomīta plāksnes. Līdzīgi bijis arī Turaidas pilī (Ose 2015, 162, 163). Hipokausta plāksņu atveru aizbāžņi jeb vāki arheoloģiskajā materiālā ir salīdzinoši rets atradums. Arheoloģisko izrakumu laikā pils rietumu nogāzē starp daudziem būvgružiem atrasts kāds māla priekšmets, kas hipotētiski identificēts kā siltgaisa krāsns plāksnes atveres māla vāks (Apala 1994, 8).



4. att. 2005. gadā atrastās siltgaisa krāsns virsmas māla flīzes
(Apala 2008, 140)

Trešās hipokausta krāsns atrašanās vieta pagaidām ir noteikta teorētiskas analīzes ceļā. Tā bijusi siltgaisa krāsns, kas apsildījusi lielāko un greznāko Cēsu pils zāli – austrumu korpusa remteri. Lai gan korpusa apakšstāva telpa kopumā ir ļoti plaša, 1590. gada revīzijas aprakstā virtuve minēta blakus maizes ceptuvei, bet patiesībā tā atrodas telpas otrā galā. Korpusa daļā zem remtera bijušas astoņas travejas ar trim masīviem piloniem, virs kuriem atradās remtera velvju balsti. Maizes krāsns bijusi plašās zemes stāva telpas dienvidu galā (6. att.: A). Maizes ceptuvei ir atsevišķa ieeja no pils pagalma. Sienā pret dienvidu korpusu augstas nišas pārsedzes velvē saglabāties maizes krāsns dūmkanāls. Par maizes krāsns izskatu nav ziņu, bet saprotams, ka telpa ap krāsni kurināšanas laikā bijusi silta. Tādējādi maizes ceptuve, kas darbojās regulāri, bija pastāvīgs siltuma avots. To gan nebija paredzēts izmantot telpu apsildīšanai. Virs pirmā stāva telpas dūmkanālam nav konstatēti citi pieslēgumi.

Pie kādreizējās ziemeļrietumu travejas ziemeļu sienā daļēji saglabāties apjomīgs dūmkanāls (6. att.: C), kas bijis saistīts ar kādu uguns vietu 1. stāvā. Tik plaša dūmu eja varētu būt pastāvīgam pavardam, visticamāk, pils virtuvei. Latvijas viduslaiku pīļu virtuvēs bijuši apjomīgi manteļskursteņi (Rīga, Ventpils, Aizpute). 1688. gadā sastādītajā Cēsu pils inventarizācijas protokolā minētais “virtuves stabs” (Inventarizācija 1688, 224) ir tālākais pilons. Virtuve viduslaiku pils bijusi savdabīga “siltuma zona”, ap kuru galvenajā stāvā



5. att. Cēsu pils kodola daļā konstatētās siltgaisa apkures krāšņu vietas

G. Indrēvica foto, 2017



6. att. Austrumu korpusa dienvidu daļas (remtera) rietumu un ziemeļu sienas kopskats

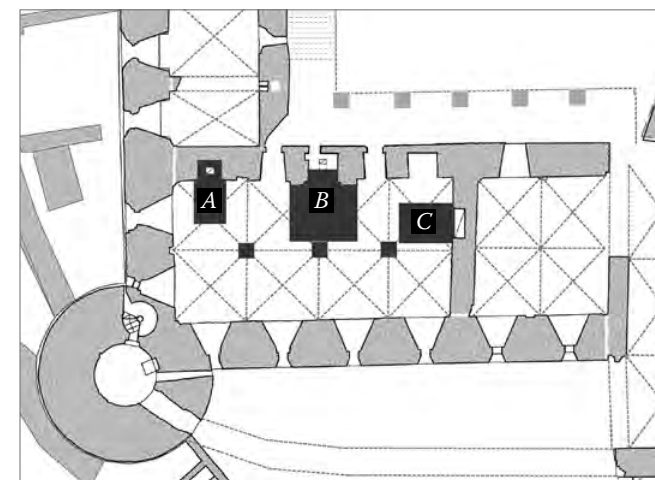
A – maizes krāsns vieta ar dūmkanālu nišā; B – domājams, siltgaisa krāsns (hipokausta) vieta ar slīpu dūmkanālu ārsienā un kurināšanas telpu; C – domājams, virtuves pavarda vieta

K. Kurcena foto, 2016

ierīkotas augstāka ranga pils iemītnieku dzīvojamās istabas (Rīga, Ventpils). Manteļskursteņa dūmkanālam pieslēdzta šo telpu krāsnis. Cēsu pils virtuves dūmkanālam nekādi citi pieslēgumi nav konstatējami.

Kas atradās austrumu korpusa 1. stāva vidusdaļā? Atbilde uz šo jautājumu pagaidām ir hipotēze, kas balstās uz vairākiem apsvērumiem.

Pirmkārt, Cēsu pils austrumu korpusa celtniecība bijusi pabeigta ne vēlāk kā vismaz 15. gadsimta otrajā trešdaļā – laikā, kad Livonijā podiņu krāsnis vēl nav izmantotas (Ose 1996, 18). Mūdienu Latvijas teritorijā līdz pat 16. gadsimta sākumam dominējošās apkures ierīces pils bija kamīni un siltgaisa krāsnis, kuras ierīkoja nozīmīgākajās telpās. Cēsu pils austrumu korpusa lielā zāle ilgāku laiku kalpojusi kā galvenā reprezentācijas telpa, jo dienvidu korpusa zāli izbūvēja vēlāk (16. gadsimta sākumā). Šķiet loģiski, ka šeit varēja atrasties viena no pils siltgaisa krāsnīm (6. att.: B).



7. att. Austrumu korpusa shematiskais plāns un funkcionālā zonējuma hipotēze. Paskaidrojums skat. 6. att. anotācijā

Autora zīmējums, 2019



8. att. Hipotētiskā ieeja austrumu korpusa siltgaisa krāsns kurināšanas telpā
L. Lēģeres foto, 2019

Otrkārt, pili konstatējamas dažas siltgaisa krāsnij raksturīgas pazīmes. Novietojums pie pagalma sienas (piemēram, Ventspils un Limbažu pils) domāts ērtai malkas piegādei. Cēsu pili šādi organizēta rietumu korpusa hipokaustu apkalpe. Austrumu korpusa dienvidu daļas vidējā travejā no pagalma bijusi neliela ieeja (8. att.). Ailas platums ir 89 cm, un tai mūrētas 40 cm dziļas un 20 cm platas pieduras. Ailas citāda raksturs – ārmales bez noslīpinājuma – liek domāt par tās pakārtoto, saimniecisko nozīmi atšķirībā no abām pārējām durvju ailām. 2019. gada maijā, veicot nelielu skatrakumu aiz ailes, konstatēts intensīvs kultūrslānis, kura stratigrāfijā izšķirams slānis ar izteiktām degšanas pazīmēm.

Treškārt, sienā virs domājamās siltgaisa krāsns ierīkots dūmkanāls. Savulaik Roberts Malvess te konstatēja dūmkanālu, bet nepievērsa uzmanību tā konstrukcijai, kā arī neko neminēja par plašo dūmkanālu ziemeļu sienā. Roberts Malvess nekritiski pieņēma, ka austrumu korpusa vidusdaļā atradusies pils virtuve (Malvess 2005, 191, 192). Atšķirībā no maizes krāsns dūmkanāla, kas sākas vertikāli sienas nišā, šeit dūmu eja ārsienai pieslēdzas slīpi. Tas izskaidrojams ar siltgaisa krāsns konstruktīvo uzbūvi. Lai gan pastāv siltgaisa krāsns tips ar dūmu noplūdi caur kurināšanas telpas griestos ierīkotu atveri, efektīvāka ir dūmu aizvadišana pa slīpu dūmkanālu virs kurināšanas telpas tieši no krāsns. Tā tas izbūvēts Cēsīs. Pagalma galerijas līmenī siltgaisa krāsns dūmkanālam ir izveidota tīrīšanas lūka no dolomīta apmales, kurā izveidota grope vērtnei. Līdzīgi kā joprojām redzams rietumu korpusa pagrabstāvā, austrumu korpusa 1. stāva telpas interjerā siltgaisa krāsns apjoms, visticamāk, veidots kā monolīts kubs, ko revidents, protams, atsevišķi nav minējis, bet, to apiedams, uzreiz tālāk atzīmējis virtuvi.

Telpa, no kuras austrumu korpusa siltgaisa krāsni kurināja, atrodas korpusā, nevis piebūvēta tam no ārpuses kā rietumu korpusa krāsnīm. Pagaidām nav zināms kurināšanas telpas lielums, bet tā bija vismaz daļēji izbūvēta korpusa ārsienā. Virs kurināšanas telpas jābūt griestu velvei. Acīmredzot tās ķieģeļi redzami senākajā austrumu korpusa pagalma fasādes fotoattēlā, kas uzņemts 19. gadsimta nogalē (Guleke 1896, Taf. TVII, d).

Mūris zem velves nobrucis, izveidojot lielu ailu korpusa sienā vietā, kur pirms tam bijusi siltgaisa krāsns kurināšanas telpa.

Virszemes redzamajā daļā mūrējums pārveidots 20. gadsimta 50. gados, izveidojot mūra stabus, kas augšdaļā turpinātos iedomātā velvē. Jaunais mūrējums neatbilst konstruktīvai loģikai – trūkst šķērējarkas pamatnes. 2019. gada maijā maza apjoma arheoloģiskajos izrakumos atsegts neliels šķērssienas fragments, kas mūrēts no melniem laukakmeņiem. Tas varētu būt siltgaisa krāsns sānu sienas fragments un “ceļš” uz izvirzītās hipotēzes pierādījumu.

Pils priekšpils daļā pakāpeniski izveidojās Cēsu pilsmuiža. Bijušās pirmās priekšpils aizsardzības mūra un vārtu ēkas vietā blakus tornim vairāku pārbūvju ceļā izveidojās muižas īpašnieka dzīvojamā māja (tagad Jaunā pils). Restaurācijas laikā arheoloģiskajos izrakumos atsegtās kādreizējā 1. stāva konstrukcijas attiecas uz 15.–16. gadsimtā te atradušos vārtu ēku, kas minēta 1590. gada revīzijā. Atsegta neliela, šaura, velvēta telpa, kuras sienas stipri apkvēpušas. Tas liecināt minējumus par konstrukciju iespējamo saikni ar siltgaisa apkures krāsni (Bruģis 2016, 40). Tomēr tam nav atrasti droši pierādījumi.

KAMĪNI

Kamīnus būvēja pīļu un muižu dzīvojamajās telpās līdz pat 17. gadsimtam, kad par dominējošo apkures iekārtu pakāpeniski kļuva krāsns. Par kamīniem Cēsu pili atrodas konkrētas liecības. Kamīna novietojumam ir trīs veidi: pie taisnas sienas, pie liektas sienas un pie telpas stūra. Cēsu pili kamīni pie liektas sienas ir apaļajos torņos.

Dienvidu korpus

15. gadsimta nogalē vai 16. gadsimta sākumā, kad plašu pārbūvju laikā beidzot izbūvēja t. s. Svētku zāles pagalma sienu 2. un 3. līmenī, varēja izmantot jau esošos dūmkanālus, kas bija izveidoti pagalma sienā 1. stāva līmenī. Kopskaitā pagalma sienā bijuši trīs dūmkanāli. Divi no tiem redzami drupu stāvoklī esošas pagalma sienas senākajās fotogrāfijās un atrodas caurbrauktuves vārtu tuvumā. Caurbrauktuves rietumu puses telpas pagalma sienā ziemeļaustrumu stūrī ir dūmkanāls šīs telpas kamīnam. Otrs dūmkanāls atrodas caurbrauktuves austrumu puses telpā starp vidējām logailām. Tas bija domāts gan 1. stāva telpas kamīnam, gan Svētku zāles kamīnam un krāsnij (abi minēti 1688. gada inventarizācijā). Saskaņā ar sākotnējo dienvidu korpusa zāles plānojumu šī dūmkanāla vieta atrodas vidējā no trijām travejām – reprezentācijas telpas garensienas kompozicionālā centrā. Trešais dūmkanāls, domājams, ir tuvāk austrumu korpusam, un 1688. gadā tam bijis pieslēgts “priekšnama” kamīns.

Sākotnēji zālē bijis viens kamīns (iespējams, arī krāsns), bet pēc pils daļējas atjaunošanas 1590. gada revīzijā dienvidu korpusa 2. stāvā jau fiksētas četras telpas un vienā no tām – krāsns. Visticamāk, 16. gadsimta beigās un 17. gadsimtā sienās jaunus dūmkanālus neveidoja un apkures ierīcēm izmantoja jau esošos. Mūsdienās dienvidu korpusa pagalma siena ievērojami pārmūrēta vairākkārtējas atjaunošanas laikā.

Austrumu korpus

Remteris austrumu korpusa dienvidu daļā

Austrumu korpusa 2. stāvā izvietotā ordeņa brāļu ēdamzāle (remteris) sava ievērojamā augstuma un greznā interjera dēļ, iespējams, bija viena no iespaidīgākajām telpām Latvijas viduslaiku pilis. Remtera sienas bijušas apgleznotas ar mestru portretiem (Revīzija 1582, 429). Astoņas travejas telpas vidū balstīja trīs kolonnas. Starp abām dienvidu sienas logailām zem velvju konsoles atradies kamīns, kura atliekas redzamas joprojām.

2018. gadā, tuvāk apsekojot austrumu korpusa remtera sienas, konstatēts, ka 17. gadsimtā kādreizējā ordeņbrāļu remterī velvju vietā izbūvēja koka siju un dēļu griestus. Sabrukušo un nojaukto velvju vietas aizmūrēja ar ķieģeļiem un apmeta. Dienvidu sienā izbūvēja jaunus logus. Austrumu korpusa drupās joprojām redzamas šo pārbūvju liecības – visvairāk dienvidaustrumu stūrī plašu apmetuma laukumu veidā (Dirveiks 2018). Austrumu korpusa dienvidu sienas kopskats fiksēts kādā 20. gadsimta sākumā uzņemtā fotogrāfijā (9. att.). Šī raksta tēmai nozīmīgs ir attēlā redzamais 17. gadsimta apmetuma laukums, kas kreisajā pusē pārklāj kādreizējā kamīna dūmtvera vietu. Tas liecina, ka kamīns likvidēts jau 17. gadsimtā, iespējams, tā vietā uzstādot krāsni. Nolauztie dolomīta akmeņi iezīmē kamīna vertikālo sānu sienu vietas un aptuvenu iespējamās dzegas līmeni. Kurtuves aizmugures siena mūrēta no ķieģeļiem, savukārt dūmkanāls – no dolomīta. Diemžēl tas arī ir viss, kas saglabājies no remtera kamīna oriģinālajām konstrukcijām, jo sienas mūrējums virs kamīna dūmkanāla ir pārmūrēts. Līdzīgi kā rietumu torņa 1. un 2. stāvā, arī šeit tieši virs kamīna atrodas telpas velves balsta vieta. Konstrukti vi tas risināts šādi: vieta, kur kamīna dūmkanāls ieiet sienā, pārsegta ar pusaploces ķieģeļu arku. Augstāk likts dolomīta kvadrāts, un virs tā – no dolomīta izgatavota konsole. 20. gadsimta nogalē konsole nodota glabāšanā Cēsu Vēstures un mākslas muzejā. 2009. gadā sienas daļa virs kamīna dūmkanāla rekonstruēta, no jauna mūrējot ķieģeļu arku un novietojot konsoli tās vēsturiskajā vietā. Sešstūru konsolei ir piecas eksponētas plaknes, no kurām pēc pēdējās iemūrēšanas sienā redzamas trīs dekoratīvas plaknes. Polygonālās konsoles abaka plāksne



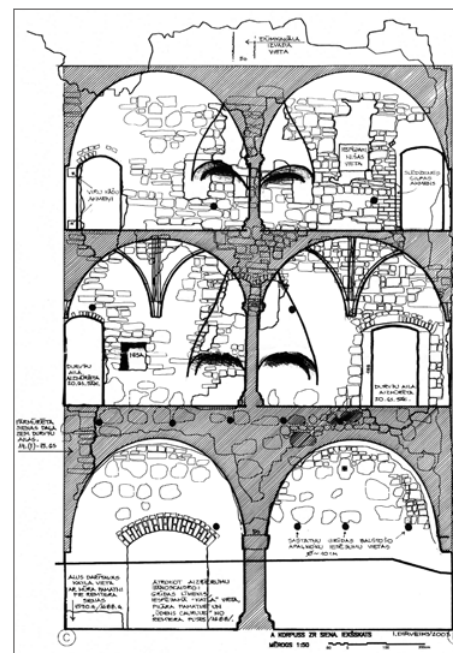
9. att. Austrumu korpusa dienvidu siena 20. gadsimta sākumā
(NKMPA)

ir masīva un profilēta. Pēc viduslaiku mākslas pētnieces Agneses Bergholdes-Volfas vērtējuma, uz konsoles kausa plaknēm veidotā masverka forma pieder pie t. s. “zivs pūšļa” (vācu *Fischblase*) tipa, un šāda veida konsoles bija izplatītas no 14. gadsimta otrās puses līdz 15. gadsimta vidum. Cēsu pils konsole ir vienkārša, ar salīdzinoši plakanu reljefu, šāds dekors var būt ilglaiци noturīgs, un tā izmantošana pilnīgi iespējama arī 15. gadsimtā.

Dzīvojamās istabas austrumu korpusa ziemeļu galā

Austrumu korpusa ziemeļu galā divos līmeņos izbūvētas dzīvojamās istabas ar tualetēm un apkuri. Katrā līmenī atrodas divas ar starpsienu atdalītas telpas. Sienā pret pagalmu abpus starpsienai ir dūmkanāli – katrai telpai viens. Visticamāk, šīs apkurinātās, ar tualetēm aprīkotas istabas bija paredzētas īpašu viesu izmitināšanai ordeņa kapitulu un citu nozīmīgu sanāksmju laikā (Kalniņš 2017, 69).

2003. gadā šī raksta autors izgatavoja austrumu korpusa dienvidu galā esošo telpu shematisku griezumumu ar iespējamām kamīnu vietām (10. att.). Atbilstoši 1590. gada revīzijas un 1688. gada inventarizācijas tekstam zemes stāvā atradusies alus darītava. Skicē norādīta iespējamā katla vieta pie starpsienas, bet precīzs tā novietojums nav droši zināms, iekams nav veikti izrakumi. Apakšējā (2. stāva) līmenī kamīnu vietas redzamas tikai kā nokaltu dūmtvera sienu atliekas (11. att.). Augšējā (3. stāva) līmenī situācija ir atšķirīga. Par apkures ierīču vietu liecina dūmkanāli, bet iespējamā dūmtvera vietā sienā ir niša. Varbūt šajās telpās bijušas čuguna krāsnis?



10. att. Dzīvojamās telpas austrumu korpusa ziemeļu daļā. Shematisks griezumums skatā uz pagalma sienu
Autora zīmējums, 2003



11. att. Austrumu korpusa ziemeļu daļas (dzīvojamo telpu) rietumu sienas kopskats. Sienas vidusdaļā – četri dūmkanāli un apkures ierīču vietas
A. Opoļska foto, 2017

Rietumu tornis

Rietumu torņa 1. stāvā (zem Mestra istabas) atrodas velvēta telpa, kas, spriežot pēc revīziju aprakstos minētā aprīkojuma, iespējams, bijusi paredzēta sevišķi vērtīgu lietu (naudas, dārglietu un dokumentu) glabāšanai. Kamīns bijis telpas dienvidrietumu stūrī, un tas Latvijā ir vienīgais viduslaiku kamīns, kam saglabājies neliels fragments no dūmtvera velves (12. att.: A). Virs kurtuves dūmkanāls turpinās torņa stūra virzienā. Slipajā daļā priekšējā siena mūrēta no ķieģeļiem pakāpiņu arku veidā. Parasti dūmkanālu sienas cenšas mūrēt gludas. Iespējams, atšķirīgais risinājums šeit saistāms ar velves buru un kamīna visai sarežģīto savienojumu, kam vajadzēja mazināt velves konstrukciju spiedienu uz salīdzinoši plāno kamīna dūmtvera sieniņu.

Rietumu torņa 2. stāva t. s. Mestra istabā vienīgais iebūvētais apkures avots bijis kamīns dienvidrietumu stūrī (12. att.: B). Domājams, šis kvadrātiskā torņa stūris, būvējot apaļo augšdaļu, nojaukts tikai daļēji, un kamīns šeit bijis paredzēts jau sākotnēji. Dūmkanāls atrodas apmēram viena metra dziļumā no istabas stūra. No 1. stāva kanāla to norobežo plāna dolomīta akmens mūra starpsiena. Uz sienām labi redzama no ķieģeļiem mūrētā un nokaltā dūmtvera kontūra. Tas bijis apjomīgs, ar apakšdaļā izliektu un augšdaļā pie velvju ribām ieliektu korpusu. Jādomā, ka savienojums ar velvi bija arhitektoniski izcelts, bet te nevarēja būt pārējām telpas konsolēm līdzīga forma ar velves ribu saišķi. Dūmtvera apakšdaļā, apmēram 1,2 m virs grīdas, bijusi kurtuves pārsedzi veidojoša arka. Katrā ziņā tipoloģiski kamīns pilnībā atšķiras no Reinholda Gulekes piedāvātā romantizētas rekonstrukcijas zīmējuma.

Rietumu torņa 3. stāva telpā kamīns atradies pie liektās sienas dienvidaustrumu daļā (12. att.: C). Vēsturnieks Roberts Malvess savā pētījumā atzīmējis: “Tur, kur vajadzētu būt šaujamlūkam, atradies kamīns.” (Malvess 2005, 201) Acīmredzot pētniekam šķita, ka pret dienvidaustrumu stūri tornim trūkst flankējošas aizsardzības nodrošinājuma. Tādu



12. att. Kamīnu vietas rietumu tornī
A – 1. stāva telpā; B – 2. stāva telpā jeb Mestra istabā; C – 3. stāva telpā
A. Opoļska foto, 2019

šķietamu priekšstatu rada skats 3. stāva telpā. Atbilde rodama rietumu torņa vēsturiskajos attēlos un šajā līmenī esošajā sānu gaitenī. Roberts Malvess nav ņēmis vērā tos dažus vēsturisko pils kopskatu fotoattēlus, kas uzņemti no Jaunās pils torņa līdz 20. gadsimta sākumam, pirms torņa cilindriskās daļas fasādes atjaunošanas (Sehrwald 1913, 7). Tajos rietumu torņa dienvidaustrumu pusē redzamas atliekas no nelielas telpas, kam bijusi pusaploces velve un niša dziļākajā sienā. Šī telpa bija pieejama no gaitenī, kas arī izskaidro gaitenī nozīmi. Tātad 3. stāva plānojuma shēma šajā torņa pusē ir analoga kā 2. stāvā – neliels gaitenis, kura galā atrodas velvēta telpa ar flankējošu šaujamlūku novērotājam vai pils aizstāvim. Torņa ārsiena ir pietiekami bieza, lai paliktu vieta kamīna dūmkanālam.

Rietumu torņa 3. stāva telpas kamīna vieta nosakāma pēc sienā augšup vērsta dūmkanāla, kura izvads redzams bēniņos. Domājams, dūmkanāls aizmūrēts 19. gadsimta 30. gados, kad būvēta pašreizējā 3. stāva kupola velve. Kā gandrīz visiem Cēsu pils kamīniem, arī šim tikpat kā nekas nav saglabājies no apkures ierīces apjoma – ir tikai nojaušama nokaltā dūmtvera koniskā kontūra un sienu iesējuma vietas. Torņa siena kurtuves zonā mūrēta no ķieģeļiem. 3. stāva telpa ir tornī vienīgā, kur apkures ierīce atrodas dienvidaustrumu pusē. Tas nozīmē, ka rietumu torņa jumta konusam bijuši divi dūmeņi: viens dienvidrietumu un otrs – dienvidaustrumu pusē.

Dienvidu tornis

Pēdējā laikā veiktie plašākie dienvidu torņa pētījumi, t. sk. dendrohronoloģiskā izpēte, ļāvuši secināt, ka dienvidu tornis celts ne vēlāk kā 15. gadsimta vidū (kopā ar austrumu korpusu un dienvidu korpusa ārsienu), pārbūvēts ap 16. gadsimta 30. gadu otro pusi un remontēts pēc 1577. gada karadarbības.

Dienvidu tornī apkures ierīces (kamīni) atradušās ziemeļu pusē, kur daļēji visā augstumā saglabājies dūmkanāls. Iespējams, pirmās izmaiņas notikušas tieši 16. gadsimta

13. att. Dienvidu torņa 2. stāva telpa. Pie ziemeļu pusē esošā oriģinālā dūmkanāla 1937. gadā rekonstruēts kamīns. Pa labi no kamīna redzama sākotnējā mūra robeža, bet aiz tās – šaujamkameras siena, kas attiecas uz torņa pārbūvi 16. gadsimta otrajā ceturksnī

A. Opoļska foto, 2020



30. gados torņa pārbūves laikā. No 1936. līdz 1938. gadam tika organizēti plaši dienvidu torņa atjaunošanas darbi. Diemžēl darbus veica bez rūpīgas pirmsprojekta dokumentācijas un arhitektoniskās izpētes, tādēļ nav informācijas par situāciju pirms pārveidošanas.

2. stāvā atrodas 1937. gadā izmūrēts kamīns ar dūmkanālu. Kamīna plaknes apkvēpušas, kas ir 20. gadsimtā notikušas kurināšanas rezultāts. Visticamāk, arī 3. stāvā bijis kamīns. Starpkaru periodā veiktās restaurācijas rezultātā visa siena kamīna zonā pārmūrēta, veidojot nišu, kas atgādina kamīnu. Nišas plaknē daļai mūrējuma varētu būt viduslaiku izcelsme (lieli ķieģeļi ar deguma pazīmēm), un tas hipotētiski saistāms ar kamīna dūmkanāla sienu. Torņa 4. stāvā atrodas apaļa telpa, kuras sienu priekšplakne ievērojami pārmūrēta 20. gadsimta 30. gadu nogalē. Dienvidu pusē iespējamā "kamīna" zonā izveidota niša, kurā redzams oriģinālais dūmkanāls.

Ziemeļu tornis

Ziemeļu torņa mūru zudumi ir tikpat plaši kā priekšpils rietumu tornim. Ziemeļu tornī saglabājies dūmkanāls un kādreizējo kamīnu vietas. Tornim bijis viens dūmenis. 1. stāvā telpas dienvidu pusē (pret ziemeļu korpusu) sienā redzama kamīna vieta ar dūmkanālu. Līdzīga situācija ir divos augšējos stāvos. 2. un 3. stāvā bijušas dzīvojamās vai darba telpas, un katrā no tām konstatējama kamīna vieta dienvidaustrumu pusē. Karadarbības laikā kamīns noderēja ugunsierīču degļu aizdedzināšanai paredzēto ogļu uzglabāšanai. Ikdienā tas kalpoja kā siltuma avots.

Priekšpils rietumu tornis

Priekšpils rietumu tornis celts uz jau esoša priekšpils apkārtmūra. Nepārprotami, tam bija aizsardzības funkcija, t. i., primāri tā ir militāras nozīmes būve. Vienlaikus tornim 2. stāva ārpusē piebūvēta tualete. Savukārt 3. stāvā iebūvēta grezna, velvēta dzīvojamā istaba. Torņa konstrukcijas faktiski atrodas avārijas stāvoklī, un oriģinālo konstrukciju zudumi ir ievērojami. Apkures ierīču vietas identificējamās tikai pēc sienās iebūvētajiem dūmkanāliem. Apkures ierīces (visticamāk, kamīni) bijušas vismaz trijos stāvos. Augšējie torņa stāvi nav saglabājušies. Kamīnu forma vairs nav nosakāma.

Torņa dienvidaustrumu pusē ārsienā izveidots dūmkanāls no pagraba telpas kamīna (telpa izpētei nav pieejama, jo ir aizbērtā). Tam pieslēdzas 1. stāva telpas kamīna dūmkanāls. Arī 2. stāvā apaļas konfigurācijas telpas dienvidaustrumu pusē ir kamīna dūmkanāla vieta. Dūmkanāls savienots ar apakšējo telpu dūmkanālu, un abi augšup turpinās paralēli.

Torņa 3. stāva telpai ir kvadrātisks plāns. Spriežot pēc sienā esošā dūmkanāla, telpas rietumu stūrī bijis kamīns. Tas nozīmē, ka torņa bēniņos bijuši divu dūmkanālu izvadi. Atšķirībā no rietumu torņa tie atrodas relatīvi tuvu un, iespējams, bēniņos bijuši savienoti kopējā izvadā virs jumta.

Priekšpils rietumu tornis

16. gadsimtā celtais apaļais lielgabalu tornis pie priekšpils vārtiem veido vienotu apjomu ar vārtu būvi, kas vēlāk kļuva par Cēsu pilsmuižas kungu dzīvojamo māju. Literatūrā ieviesies nosaukums "Lādemahera tornis" (Bruģis 2016, 29). Ēkas visai detalizēti aprakstītas 1590. gada revīzijā un 1688. gada inventarizācijā, atzīmētas dažādas apkures ierīces, neko neminot par torni. Torņa pagrabā ziemeļu pusē blakus ieejai sienā ir iebūvēts augšupejošs kanāls, kas, visticamāk, bija paredzēts vēdināšanai, jo telpā nav citu ailu. Torņa 1. stāva ziemeļaustrumu pusē ir kamīna vieta, ko atsedza ēkas atjaunošanas laikā 2007. gadā. Kamīna kurtuves grīda pusaploces formā izlikta ar ķieģeļiem. Kamīna dūmtvera forma vairs nav nosakāma.

PODIŅU UN ČUGUNA KRĀSNIS

Kaut arī 16. un 17. gadsimtā sastādītajos Cēsu pils revīziju protokolos minētas podiņu krāsnis, līdz mūsdienām saglabājušies tikai arheoloģisko izrakumu laikā atrastie podiņi un to lauskas. Lai gan aprakstos krāsnis minētas konkrētās telpās, līdz šim plašo pārveidojumu dēļ nav saglabājušies pat krāšņu pamatu mūrējumi. Nav izslēdzams, ka 16. gadsimtā podiņu krāsnis iebūvēja arī kādreizējo hipokaustu vietās.

No apjomīgās Cēsu ordeņpils krāsns keramikas kolekcijas līdz šim pētnieku īpašu uzmanību iemantojuši podiņi ar Mārtiņa Lutera portretu. Krāsnis ar šiem podiņiem, iespējams, izgatavotas 16. gadsimta 50. gados (Apala/Ose 1996, 22). Plašāku ieskatu Cēsu pils krāsns keramikas kolekcijā publicējusi mākslas vēsturniece Ieva Ose (Ose 2018).

Čuguna krāsnis Cēsu pili 16. gadsimtā varēja atrasties vairākās galvenās pils (kastelas) telpās. Viena no tām minēta 1590. gada revīzijas protokolā. Priekšpils vārtu ēkā (tagad t. s. Jaunajā pili) kādā istabā minēta "dzelzs krāsnis ar podiņiem" (Revīzija 1590, 437) – čuguna krāsnis ar keramiskiem podiņiem. Čuguna krāšņu konstrukcija nav tik masīva kā citām apkures ierīcēm, tādēļ pēc krāšņu demontāžas nekas vairs neliecina par to pastāvēšanu. Tas nozīmē, ka tajos pils revīzoru sastādītajos telpu aprakstos, kuros par apkuri nekas nav minēts, to varēja nodrošināt tieši čuguna krāsnis (piemēram, austrumu korpusa dienvidu gala dzīvojamajās telpās). Protams, sienā bija dūmkanāla vieta, bet 16. gadsimtā revidenti tās neatzīmēja, tikai minēja sadauzītas vai sabrukušas podiņu vai ķieģeļu krāsnis.

Čuguna krāšņu izmantošana varētu būt viens no iemesliem, kādēļ rietumu korpusa pagraba telpu aizbērumā atrasts neparasti mazs krāšņu podiņu skaits. Tomēr arī čuguna krāšņu fragmenti Cēsu pili ir tikai trīs – 1933. gadā atrastā kādas 16. gadsimta krāsns čuguna plāksne (Lēgere 2017), kas ir viens no retajiem šī tipa apkures ierīču paraugiem Latvijā, un 2008. gada arheoloģiskajos izrakumos iegūti vēl divi čuguna krāsns horizontālu daļu fragmenti (Dirveiks 2017, 54).

Summējot vēsturiskajos, arheoloģiskajos un arhitektoniskajos pētījumos iegūto informāciju par telpu apsildi Cēsu pilī, jāsecina, ka priekšstatī par apkures ierīcēm joprojām ir ļoti ierobežoti. Rakstītajos avotos par “kamīnu” vai “krāsni” atrodama vienīgi fakta konstatācija un vietas norāde. Dažkārt minēts krāsns veids, bet nekad nav minētas siltgaisa un čuguna krāsns.

Arheoloģiskajos izrakumos iegūtie dati ir daudz apjomīgāki. Rietumu korpusā atsegtas divas siltgaisa apkures krāsns pamatu vietas un grīdas plākšņu fragmenti. Austrumu korpusā savukārt hipotētiski noteikta siltgaisa krāsns atrašanās vieta. Cēsu pilī uziets liels skaits krāšņu podiņu. To forma un stilistika dod iespēju dažu varbūtējo krāšņu tipu teorētiskai un eventuāli arī praktiskai rekonstrukcijai. Krāšņu iebūvēšana Cēsu pilī aizsākusies 15. gadsimta beigās. Tā kā tieši šeit atrasti Latvijā vissenākie krāšņu podiņi, Cēsu pils artefakti ļauj pieņemt, ka 15. gadsimta beigas ir laiks, kad Latvijā apdzīvojamajās telpās sāk iebūvēt podiņu krāsns. Ieva Ose, pamatojoties uz atrasto podiņu skaita un tipoloģisko analīzi, konstatējusi strauju podiņu krāšņu būvniecības pieaugumu Cēsu pilī 16. gadsimta otrajā trešdaļā (Ose 2018, 83). Tomēr konkrēta katras krāsns atrašanās vieta pilī nav nosakāma.

Cēsu pilī ir saglabājis ievērojams virszemes konstrukciju apjoms. Tādēļ, veicot pils arhitektonisko izpēti, ir izdevies identificēt vairākas kamīnu un dūmkanālu vietas. Saprotais, ka drupu stāvoklī esošajā pilī ne podiņu, ne čuguna krāsns nav saglabājušās. Toties Cēsis ir krāsns podiņu atradumiem bagātākā viduslaiku pils Latvijā un vienīgā arheoloģiski pētītā dzīvesvieta, kur atrasti 16. gadsimta čuguna krāšņu fragmenti. 1590. gada revīzijā viena čuguna krāsns minēta priekšpils vārtu ēkā. Saglabājusies vesela krāsns korpusa plāksne ar heraldisku bareljefu. Divi krāsns fragmenti savukārt atrasti galvenās pils pagalmā. Tomēr pat šis pieticīgais atradums skaits ir unikāls fakts Latvijas viduslaiku pīļu vēsturei. Diemžēl par senākajām čuguna krāsnīm Latvijā tikpat kā nav nekādas citas informācijas, jo nav artefaktu, izņemot Rīgas vēstures un kuģniecības muzeja krājumā esošo 16. gadsimta čuguna krāsni, kas eksponēta Doma baznīcas krustejā.

Cēsu pilī krāsns iebūvēja pie esošiem dūmkanāliem, kas lielākoties bija izbūvēti jau esošiem kamīniem. Savukārt kamīnus pielāgoja kā krāšņu kurināšanas kameras vai nojauca, lai telpas stūrī iebūvētu krāsni. Tādējādi līdz mūsdienām saglabājušās tikai kamīnu vietas bez dūmtveriem.

Pateicoties 20. un 21. gadsimtā veiktajiem pētījumiem, ir radies priekšstats par apkures ierīču izvietojumu un tipoloģiju. Iegūtā informācija noderēs eventuālām teorētiskām rekonstrukcijām un Cēsu pils vēstures turpmākai izpētei.

Ilmārs Dirveiks

TYPES OF HEATING SYSTEM AT CĒSIS CASTLE

Summary

Looking at the living conditions and the layout of homes is an important aspect in the research of the history of medieval castles in Latvia. Keeping homes warm was and still is an important aspect of daily life in the Baltic Sea region. The Teutonic Order's castle in Cēsis has seen extensive archaeological and architectonic research. However, our knowledge of heating devices and systems in the castle is still very limited. Written sources note no more than the existence of “a fireplace” or “a stove” and reveal their location. The type of the stove is mentioned in some cases, but no source speaks of hot air heating systems (hypocausts) and cast-iron stoves. Archaeological excavations have revealed a lot more. The remains of two heat storage hypocausts were found in the Western block while a hot air system has been hypothetically identified in the Eastern block.

A large number of stove tiles have been found at Cēsis Castle. Their shape and style could make it possible to reconstruct a few types of stove. The oldest tiles found to date allow us to assume that the first stoves appeared at Cēsis Castle in the late 15th century. Since the Cēsis Castle stove-tiles are the oldest among those found in Latvia, one can assume that this was the time when tile stoves began to be installed increasingly often in living quarters throughout Latvia. Based on the numerical and typological analysis of the found tiles, it has been possible to establish a rapid growth in the construction of tile stoves at Cēsis Castle in the second third of the 16th century. However, it is impossible to identify the exact location of each stove in the castle.

Many structures survive as part of the ruins of Cēsis Castle. Researchers have been able to locate several fireplaces and smoke flues, but no stoves remain. However, Cēsis does boast the most stove tile finds of any medieval castle in Latvia. Besides, it is the only archaeologically-explored residence in which fragments of 16th century cast-iron stoves have been found. The 1590 audit documents mention one cast-iron stove in the gate building in the outer bailey. One whole sheet of a cast-iron stove's body with a heraldic base-relief decoration and two stove fragments have survived. Although modest in number, these finds are unique in the history of medieval castles in Latvia.

At Cēsis Castle, the stoves were built by pre-existing smoke flues, which had, for the most part, served as fireplaces. The fireplaces were transformed into stove heating chambers or were demolished to make room for a stove. As a result, only the contours of the fireplaces remain.

The research provides an overview of the location and typology of heating devices at Cēsis Castle. This will help carry out eventual theoretical reconstructions and aid further research into the history of the castle.

AVOTI UN LITERATŪRA

- Apala 1984 – *Apala Z.* Arheoloģiskie izrakumi Cēsu mūra pilī // ASM 1982/1983. – Rīga, 1984. 5.–10. lpp.
- Apala 1986 – *Apala Z.* Cēsu arheoloģiskās ekspedīcijas darbs // ASM 1984/1985. – Rīga, 1986. 5.–11. lpp.
- Apala 1994 – *Apala Z.* Arheoloģiskie izrakumi Cēsu viduslaiku pilī // ASM 1992/1993. – Rīga, 1994. 5.–10. lpp.
- Apala 2008 – *Apala Z.* Pārskats par 2005. gada arheoloģiskajiem izrakumiem Cēsu viduslaiku pilī. – 2008. Glabājas CVMM, inv. Nr. CM ZA 3416
- Apala/Ose 1996 – *Apala Z., Ose I.* Krāsns podiņi ar Mārtiņa Lutera portretu Cēsu pilī // Arheoloģija un etnogrāfija XVIII. – Rīga, 1996. 21.–26. lpp.
- Bruģis 2016 – *Bruģis D.* Cēsu Jaunā pils. – Cēsis, 2016
- Dirveiks 2017 – *Dirveiks I.* Cēsu pils rietumu korpusa teorētiskā rekonstrukcija // Cēsu pils raksti I. – Cēsis, 2017. 33.–57. lpp.
- Dirveiks 2018 – *Dirveiks I.* Cēsu pils austrumu korpusa arhitektoniski mākslinieciskā inventarizācija. – 2018. Glabājas NKMPA
- Dzenis 2014a – *Dzenis A.* Cēsu pils vēsture. Pieejams: pilsvesture.cesis.lv
- Graudonis 1983 – *Graudonis J.* Altene // Arheoloģija un etnogrāfija. XVI. – Rīga, 1983. 41.–85. lpp.
- Guleke 1896 – *Guleke R.* Alt-Livland: Mittelalterliche Baudenkmaler Liv-, Est-, Kurlands und Oesels. – Leipzig, 1896
- Inventarizācija 1688 – Cēsu pils 1688. gada inventarizācijas protokols (no vācu valodas tulkojis A. Dzenis) // Cēsu pils raksti II. – Cēsis, 2018. 211.–227. lpp.
- Jansons 2003 – *Jansons G.* Siltgaisa apkures ierīces Rīgas Melngalvju namā un dzīvojamās ēkās 14.–19. gadsimtā // Senā Rīga IV. – Rīga, 2003. 286.–296. lpp.
- Kalniņš 2017 – *Kalniņš G.* Cēsu pils ilustrētā vēsture. – Cēsis, 2017

- Lēģere 2017 – *Lēģere L.* 1933. gadā Cēsu pilī atrastais čuguna krāsns fragments // Cēsu pils raksti I. – Cēsis, 2017. 181.–187. lpp.
- Līne 2015 – *Līne I.* Bauskas pils krāšņu rekonstrukcija un restaurācija // Mākslas vēsture un teorija. – 2015. Nr. XVIII, 122.–127. lpp.
- Malvess 2005 – *Malvess R.* Ordeņa Cēsu pils rekonstrukcijas problēmas. Vēsturiskās izpētes materiāli // Cēsu un Vidzemes novada vēsture III. – Cēsis, 2005. 173.–222. lpp.
- Ose 1996 – *Ose I.* Podiņu krāsns Kurzemes un Zemgales pilis. 15. gs. beigās–18. gs. sākums. – Rīga, 1996
- Ose 2013 – *Ose I.* (sast.). Turaidas pils 16.–18. gadsimta krāsns keramika. – Turaida, 2013
- Ose 2015 – *Ose I.* (sast.). Turaidas pils 13.–17. gadsimta būvkeramika. – Turaida, 2015
- Ose 2018 – *Ose I.* Dažas atziņas par Cēsu pils 15. gadsimta beigu–18. gadsimta krāsns keramiku // Cēsu pils raksti II. – Cēsis, 2018. 73.–93. lpp.
- Revīzija 1590 – Cēsu pils 1590. gada revīzija (no poļu valodas tulkojis J. Zemzaris) // Latvijas viduslaiku pilis VII. – Rīga, 2011. 435.–446. lpp.
- Sehrwald 1913 – *Sehrwald G. von.* Wenden: Eine Studie zur baltischen Architektur und Denkmalpflege // Jahrbuch für bildende Kunst in den Ostseeprovinzen. – Rīga, 1913. J. VII, S. 7–54
- Tvauri 2009 – *Tvauri A.* Late Medieval Hypocausts with Heat Storage in Estonia // Baltic Journal of Art History. – 2009. Vol. autumn, pp. 49–78

UDK 904(474.365)

CĒSU PILS RAKSTI III

Cēsu pils raksti III: arheoloģija, arhitektūra, vēsture

Sastādītājs, atbildīgais redaktors *Gundars Kalniņš*

Literārā redaktore *Eva Eihmane*

Korektori *Jānis Kulmanis, Ieva Zarakovska*

Tulkotāja *Eva Eihmane*

Tulkojumu korektori *Lelde Beņķe, Aleks Pluskowski*

Māksliniece un maketētāja *Anda Nordena*

Fotogrāfiju apstrāde *Alens Opoļskis, Inta Kraukle*

Izdevums sagatavots ar
Valsts kultūrkapitāla fonda
finansiālu atbalstu



ISBN 978-9934-8685-2-8

© Rakstu autori, 2020

© Cēsu pils saglabāšanas fonds, 2020

Izdevējs *Cēsu pils saglabāšanas fonds*

Iespiests un iesiets *SIA "Dardedze hologrāfija"*